

La recerca en comunicació en el País Valencià

Economia de la cultura

per Pau Rausell Köster

professor d'economia de la Unitat d'Investigació
d'Economia Aplicada a la Cultura
de la Universitat de València

Resum

L'article repassa les aportacions de l'economia de la cultura, com a subdisciplina de l'economia i reconeguda pel *Journal of Economic Literature*, a la recerca de realitats socials del País Valencià relacionades amb la cultura, la qual està prou emparentada amb la comunicació. Des d'aquesta aproximació, destaquen els orígens de la recerca, des de meitat dels anys noranta, que provenen de: a) des de l'entorn estrictament acadèmic, b) dels treballs de planificació sectorial o territorial on s'incorpora de manera rellevant la cultura, c) dels treballs derivats de l'entorn formatiu al voltant de la gestió cultural, d) dels treballs derivats de la celebració de jornades, congressos o esdeveniments similars. A mena de conclusió i constatant certa contradicció cal dir que la història de la recerca en economia de la cultura en el País Valencià, tot i la importància de les grans inversions en infraestructures culturals per part del sector públic és una curta història molt limitada, encara avui, a un reduït grup d'investigadors, principalment de la Universitat de València.

The Economy of Culture

Abstract

This article summarizes the contributions from the area of studies referred to as the economy of culture, a sub-discipline of economics recognized by the *Journal of Economic Literature*, to research on social realities involving culture in the Valencia Country—a subject closely allied with communication. From this standpoint, the present article focuses on research of the mid-1990s coming from a) a strictly academic context, b) sector and territorial project plans in which culture is incorporated in a meaningful way, c) studies derived from an educational context aimed at culture management, d) from conferences or similar events. In conclusion, and granted the contradiction, it must be said that the history of research in the economy of culture in the Valencia Country is very recent, despite the large public investment in cultural infrastructures, and is limited even at present to a small group of researchers mainly from the Universitat de Valencia.

Introducció

Des de mitjan anys seixanta s'ha consolidat una subdisciplina dins de l'economia que tracta d'aproximar-se als fenòmens de la creació, la producció, la distribució i el consum dels béns i els serveis culturals. El seu origen com a disciplina es deu als treballs seminals dels americans W. J. Baumol i W. G. Bowen, que a meitat dels anys seixanta van publicar uns notables treballs sobre l'economia dels espectacles en viu. Tot i que la decantació epistemològica és molt recent i poden identificar-se espais frontera entre l'aproximació econòmica i les d'altres disciplines de les ciències socials (Ávila i Díaz, 2001) cal dir que la consideració de la ciència econòmica de la subdisciplina de l'economia de la cultura es concre-

ta des de mitjan anys vuitanta, amb l'assignació del codi Z10 en la classificació JEL de l'*American Economic Review*. La seua principal publicació en l'àmbit internacional és el *Journal of Cultural Economics* i la seua organització acadèmica l'Association for Cultural Economics International. L'economia de l'art i la cultura té entre els seus temes més importants aspectes com la intervenció pública en la promoció i difusió de la cultura, l'impacte econòmic de la cultura, el preu dels béns artístics, el funcionament d'institucions de provisió cultural com els museus, els teatres, les òperes, etc., les carreres professionals dels artistes, el comportament de les indústries culturals (música, audiovisual, edició de textos), la relació entre cultura i desenvolupament, etc.

Des de la perspectiva d'aquest treball, una primera dificultat rau a determinar amb precisió què és allò que pot enquadrar-se en l'àmbit de l'economia de la cultura. Si acceptem un criteri molt restringit, és evident que sols podríem incloure alguns treballs els autors dels quals s'autoidentifiquen amb la disciplina i que contindrien principalment els treballs realitzats des de la Facultat d'Economia de la Universitat de València en l'àmbit de l'economia de la cultura o la gestió cultural. Si utilitzem una definició més àmplia podríem incloure qualsevol treball que tinga com a objecte la cultura i en què l'orientació tinguera alguna aproximació més o menys quantitativa del fenomen cultural. Transitarem entre aquestes dues orientacions en una història que sols compta amb poc més de quinze anys. L'origen dels treballs de recerca entre aquestes dues orientacions el podem trobar en alguns d'aquests àmbits:

a) Entorn acadèmic. Recerca generada des de mitjan anys noranta per investigadors universitaris principalment dels departaments d'Economia Aplicada, Sociologia i Antropologia Social i Organització i Direcció d'Empreses i Comercialització i Màrqueting, tots ells de la Universitat de València.

b) Treballs informes realitzats per a la planificació sectorial o territorial, en els quals la dimensió cultural apareix destacada.

c) Treballs derivats de l'entorn formatiu al voltant de la gestió cultural, ja siga com a material per a la docència en els màsters de gestió cultural de la Universitat de València i de la Universitat Politècnica de València o com a treballs de màster per als estudiants que cursen aquestes propostes formatives.

d) Treballs derivats de la celebració de congressos, jornades, sobre cultura o sectors culturals de caire divers però que en alguns casos també aporten certa aproximació validable amb l'economia de la cultura.

1. Les primeres aproximacions

Si fem una aproximació en termes cronològics, podem assenyalar que les primeres aportacions que d'una manera o una altra poden enquadrar-se en l'economia de la cultura, no les trobem fins a principis de la dècada dels noranta. Es tracta d'iniciatives més o menys aïllades, sense referències acadèmiques, que responen a una incipient maduresa de les polítiques culturals que superen en aquests anys el voluntarisme activista i que tracten de cercar racionalitat instrumental en la implementació. És també en aquest període quan la capacitat dels fenòmens culturals en la transformació del territori adquireix una major centralitat. El cas de les Olimpíades a Barcelona, l'Exposició Universal a Sevilla i la capitalitat cultural de Madrid i els seus respectius impactes incorporen al debat social com els distints models d'intervenció sobre la cultura generen resultats distints, i, en conseqüència, emergeixen les potencialitats de la planificació com a ferramenta per a controlar aquests processos.

En aquest context en el període 1991-1993, en el marc del *Projecte 93*, diagnòstic impulsat per la Generalitat Valenciana per a la incorporació plena de la Comunitat Valenciana a l'Europa Unida, ja conté un volum, el X, dedicat a «educació, cultura, comportament i actituds socials» amb un capítol 4, dirigit per l'economista Javier Sanjuan, que analitza de manera quantitativa els equipaments culturals i determina un conjunt d'objectius i programes d'actuació tot i que formulats de forma molt genèrica.

En 1993 es publica el treball *Deu anys d'edició a la Comunitat Valenciana* per la mateixa Conselleria de Cultura, treball que suposa el primer encàrrec de diagnòstic més o menys elaborat sobre un sector cultural. En 1994 són convocades pel Consell Valencià de Cultura les primeres *Jornades sobre Cultura*, on s'arrepleguen les visions i aproximacions de distints agents del món de la cultura i de la política sobre «l'estat de la qüestió». Entre aquestes aportacions, arreplegades a mode de ponència, n'apareixen algunes que, sense molta dificultat, podrien incloure's a la rúbrica de l'economia de la cultura.

I aquest mateix any des de la Conselleria de Cultura, quan la seua titular és Pilar Pedraza, s'encarrega el primer estudi global dels sectors culturals, amb plena perspectiva des de la disciplina de l'economia de la cultura i amb la voluntat que es convertisca en un diagnòstic estratègic que permetera l'elaboració d'uns plans integrals d'intervenció en cultura. El treball és encarregat a la consultora catalana Centre d'Estudis de Planificació, l'àrea de cultura de la qual estava dirigida per Xavier Cubeles. El treball es desenvolupa durant quasi un any, en col·laboració amb membres de la Unitat d'Investigació en Economia Aplicada a la Cultura de la Universitat de València, de recent creació. El resultat del treball és un informe en cinc volums titulat *Estudi de la Situació i Proble-*

màtica de les Diferents Indústries Culturals de la Comunitat Valenciana: Cinema, Llibre, Arts Escèniques, Música i Arts Plàstiques, que constitueix, sense cap dubte, l'aproximació més integral a la realitat dels sectors culturals a la Comunitat Valenciana. El treball va ser entregat un parell de mesos abans que el Partit Popular guanyara les eleccions autonòmiques de 1995 i desplaçara de la responsabilitat de govern al PSPV, per la qual cosa el document queda desactivat com a possible inductor d'intervencions sobre bases estratègiques.

2. La consolidació acadèmica

El segon quinquenni dels anys noranta significarà, per una banda, amb l'hegemonia política dels conservadors, l'abandó de la percepció de les possibilitats d'aproximació als fenòmens culturals des de la planificació i, per altra banda, la consolidació de diverses vocacions acadèmiques que des de la Universitat de València s'orienten cap a espais de recerca directament relacionats amb l'economia de la cultura o molt pròxims a aquesta. És el cas dels membres de la Unitat d'Investigació en Economia Aplicada a la Cultura; Pau Rausell i Salvador Carrasco, així com de Manuel Cuadrado des del Departament d'Organització i Direcció d'Empreses.¹ Pau Rausell llegeix la seua tesi en 1996, titulada *Un modelo de interpretación de las políticas culturales: El caso de la Comunidad Valenciana*, que si bé presenta una aproximació més d'economia política, s'autoidentifica plenament amb la disciplina de l'economia de la cultura, i incorpora una exhaustiva anàlisi quantitativa dels sectors de la música, el teatre, les arts plàstiques, la indústria editorial. Una versió més lleugera d'aquesta tesi és coeditada en 1999, per l'editorial Tirant lo Blanch i la Universitat de València sota el títol *Políticas y sectores culturales en la Comunitat Valenciana*.

En 1998 es presenta la tesi de Manuel Cuadrado titulada *La planificación de marketing en las artes: La realidad de su aplicación en las entidades escénicas*, tesi amb premi extraordinari i que determinarà les bases de les aportacions de l'autor a l'internacionalment conegut manual que es publicarà en 2003 en col·laboració amb François Colbert *Marketing de las artes y la cultura*.

I en 1999 es presenta la tesi de Salvador Carrasco amb el títol *Análisis factorial aplicado a indicadores socioculturales de la Comunidad Valenciana: estructura, tipología y potencialidad de los municipios*, que presenta el model conceptual del sistema cultural local (SCL), i algunes tècniques quantitatives que després han estat utilitzades per molts dels

1. Aquest departament s'escindirà uns anys més tard i Manuel Cuadrado s'incorporarà al nou Departament de Comercialització i Màrqueting.

treballs realitzats pels membres de la Unitat d'Investigació en Economia Aplicada a la Cultura. A partir de l'any 2000, en conseqüència, esclaten les publicacions ja clarament d'economia de la cultura per aquests autors i alguns altres que circumstancialment i per la seua influència es dediquen a analitzar els fenòmens culturals des de la perspectiva de l'economia. Entre aquests, i destacant l'orientació territorial a tot l'espai del País Valencià, cal destacar en primer lloc l'excel·lent treball de Rafael Castelló (Castelló, 2002), economista del Departament de Sociologia de la Universitat de València, «Economia dels intercanvis lingüístics al País Valencià», on queden ben paleses les possibilitats de l'aproximació econòmica a qüestions tan diverses com les opcions lingüístiques. És cert que aquesta aproximació està ben fonamentada en les aportacions sociològiques de Bordieu, però la utilització del concepte de *mercat lingüístic* li atorga unes possibilitats analítiques que quadren perfectament al camp de l'economia de la cultura.

També cal destacar, des d'aquest punt territorial, el tractament que fa el treball de Rausell i Carrasco (2002), titulat «Cultura y producción simbólica en la Comunidad Valenciana. Un análisis sectorial e implicaciones territoriales».²

En aquesta vessant més universitària publicada bàsicament en revistes acadèmiques i amb referències territorials circumscrites al País Valencià podem destacar altres treballs com els de Rausell i Estrems (1999) respecte a les societats musicals, Canós amb la producció cinematogràfica, Rausell (2001) amb l'anàlisi de l'IVAM i la Ciutat de les Arts i les Ciències, respectivament, Marco Serrano (2006) en l'anàlisi de l'eficiència dels teatres, Del Saz i Montagut (2005) en l'anàlisi i la valoració del patrimoni, o Cuadrado (1999, 2001 i 2006) en aspectes relacionats amb el consum cultural o amb el màrqueting. També cal destacar en 2005 una tesi de la Universitat Jaume I (Soler Campillo, 2005), del Departament de Filosofia, Sociologia i Comunicació Audiovisual i Publicitat, que se centra en el sector de la fotografia.

2. En el resum diu: «En aquest treball tractem de dibuixar una descripció de les característiques i el posicionament d'una part d'eix difús conjunt de la producció simbòlica que és la cultura, entesa en el nostre cas, d'una manera molt restringida, i com aquesta es manifesta sobre el territori de la Comunitat de Valenciana. Al punt 2 tractem d'aproximar-nos a la dimensió quantitativa en termes de ocupació i renda. Al punt 3 la nostra anàlisi ubica les dimensions territorials erga-intra (és a dir a la jerarquia dels sistemes culturals locals a la Comunitat Valenciana) i erga-extra (respecte a altres espais territorials). A continuació, en els punts 4, 5 i 6 tractem de descriure els trets més característics i diferenciadors dels distints sectors culturals, per a passar al punt 7 en què oferim un explicació sobre el paper que han tingut les polítiques culturals en la configuració dels sectors. Finalment oferim algunes conclusions.»

3. El paper de la planificació cultural com a demandant de recerca en economia de la cultura

Des del nostre coneixement, no ens consta, en aquestes últimes dos dècades, cap experiència que pugua enquadrar-se en sentit estricte en el marc conceptual de la planificació cultural. Açò no significa que no hi haja hagut experiències aïllades que en un moment o un altre s'aproxime a alguna de les fases dels processos de planificació, especialment en la part del diagnòstic.

En aquest context podem trobar treballs i documents que clarament incorporen un caire econòmic en l'anàlisi en els següents casos:

3.1. Sectors més o menys articulats, especialment lligats a les indústries culturals

En aquest epígraf podem incloure el sector audiovisual valencià, que, a partir del projecte de *La Ciutat de la Llum* a Alacant i davant dels dubtes sobre els seus efectes per al sector, va forçar l'elaboració en 2002-2003 d'un *Libro blanco del sector audiovisual*,³ elaborat per la consultora madrilenya GPR consultors del grup Corporación Multimedia, i impulsat per la Conselleria de Presidència. El document conclou amb major o menor voluntat, en un conjunt de principals línies d'actuació estratègiques, però resulta difícil trobar alguna d'elles que s'haja materialitzat o haja orientat d'alguna manera les accions d'agents públics o privats. Donat l'escàs impacte d'aquest procés planificador, és en 2005 quan des de la Conselleria d'Empresa Universitat i Ciència es desenvolupen una sèrie de plans sectorials per a «sectors madurs» i «sectors emergents» i entre aquests últims apareix el sector audiovisual,⁴ per la qual cosa s'elaboren un plans d'impuls al sector, amb escàs valor afegit —en termes d'informació sobre el funcionament i realitat del sector— respecte al document anterior, però que conté la coneguda anàlisi DAFO i derivades una sèrie d'estratègies sobre el sector. També d'aquesta mateixa orientació pot entendre's el *Libro blanco sobre el sector publicitario*, que en aquests moments (desembre del 2006) es troba en fase de redacció final.

En aquesta mateixa lògica cal apuntar els diagnòstics encarregats pel sector teatral privat mitjançant la seua associació professional AVETID. En 2002 apareix *Anàlisi de la situació de les empreses productores de teatre i dansa a la Comunitat Valenciana*, elaborat per l'economista Lluís Bellví, o en 2004, encarregat per l'Ajuntament de València s'ela-

3. El document de síntesi és accessible a http://www.portaveu.gva.es/Doc_sintesis.pdf.

4. Accessible a http://www.gva.es/industria/ogpsc/sectores%20emergentes/Documentos/Audiovisual_Plan%20de%20Impulso_v1.pdf.

bora un estudi *Consum de teatre i dansa en la ciutat de València: una anàlisi des de la direcció estratègica*, que en teoria havia d'orientar les intervencions en política teatral en la ciutat de València, però que finalment va acabar en algun calaix de l'Administració.⁵

També el sector del llibre compta amb alguns diagnòstics que podrien enquadrar-se en processos de planificació. En aquest cas estem parlant d'un sector relativament ben articulat que compta amb informació regular en l'àmbit nacional. La política de promoció de la lectura compta amb uns informes anuals, realitzats per la consultora Precisa que des de 2002 completen la informació nacional sobre «hàbits de lectura i compra de llibres»⁶ amb una explotació específica per a la Comunitat Valenciana. També des de 2004 es poden trobar una sèrie d'estudis realitzats per la consultora BCF, de Barcelona, sobre el sector de les llibreries.⁷

3.2. Planificació territorial/urbana que inclou de manera significativa la dimensió cultural

Alguns altres casos poden detectar-se en casos de planificació territorial o urbana on entre altres dimensions s'arreglega la dimensió cultural. Ací poden reconèixer-se les experiències de la planificació estratègica de la ciutat d'Elx i Gandia, la proposta d'ordenació del territori de l'espai denominat *comarques centrals*, o les comarques de l'interior de la Comunitat Valenciana.

El pla estratègic d'Elx, iniciat en 1998, i impulsat per l'Ajuntament d'Elx, compta, entre els seus dotze plans d'acció, amb un d'orientat a la cultura, els objectius estratègics del qual són: «incrementar i millorar la creació i l'oferta cultural d'Elx», *per a afavorir el desenvolupament personal i la qualitat de vida*, i que es desplega en sis línies estratègiques, que es deriven de diagnòstics sobre la realitat cultural des de la perspectiva de l'economia de la cultura.

És cert que per a algunes altres ciutats del territori s'ha articulat cert pensament estratègic però normalment les referències en cultura no són realment planificadores sinó quasi, com en el cas de València ciutat, justificadores d'algunes de les intervencions *ocurrèncials* que s'han donat en els períodes anteriors. València ciutat compta des de 1995 amb un *pseudopla* estratègic que a partir de 2002 es reconvertix en una oficina de pensament estratègic denominada Centre d'Estratègies i Desen-

5. Afortunadament l'autor va decidir publicar l'excel·lent treball, vegeu LUNA (2004).

6. Els estudis sobre hàbits de lectura y compra de llibre es troben accessibles a http://www.cult.gva.es/DGLB/libro-f_e.htm.

7. Accesible a http://www.cult.gva.es/dglb/mapa_librerias.pdf.

volupament de València (CEyD) i que passa de parlar de línies estratègiques (1995-1998) a «àmbits de lideratge» (1998-2002), per a arribar a la «reprogramació permanent» que, de moment, planteja el seu horitzó per al període 2008-2015. En aquests documents apareixen sense excessiva centralitat diagnòstics sobre els sectors culturals que es realitzen amb una percepció «d'economia de la cultura».

En aquest entorn paga la pena destacar també l'intent de l'Ajuntament de Gandia, que en 2004 encarrega un estudi previ per a l'elaboració d'un pla de política cultural 2005-2011, que sense arribar a pretendre convertir-se en un plantejament estratègic, pretenia consensuar, entre els distints partits les línies mestres en política cultural, i tractava de sostraure a aquesta del cicle polític. El relleu del regidor responsable de la proposta va limitar el projecte a la fase de diagnòstic, que conclou amb unes recomanacions genèriques d'orientació de les polítiques culturals, una sèrie d'«eixos competitiu d'intervenció» i un conjunt d'escenaris possibles d'intervenció segons la major o menor percepció del caràcter estratègic de la cultura.⁸

Per la seua singularitat cal destacar també la planificació sobre la cultura del projecte de les comarques centrals Valencianes, que constitueix una experiència que a finals dels anys noranta reconeix sense dubtes que la dimensió cultural és una dimensió estratègica del desenvolupament territorial i per tant també clau en els processos d'ordenació territorial. Des del punt de vista metodològic aquesta proposta incorpora algunes novetats significatives, especialment en els processos de determinació de les valoracions dels recursos culturals d'un territori, així com en el model d'anàlisi i diagnòstic del SCL. Algunes d'aquestes innovacions poden comprovar-se en la publicació resumida de Rausell et al. (2002).

3.3. Grans equipaments que realitzen estudis d'impacte

Finalment podríem enquadrar perfectament com a treballs d'economia de la cultura els estudis d'impacte que ha realitzat o realitza en aquests moments l'equip d'investigació de l'IVIE (Institut Valencià d'Investigacions Econòmiques) i des de l'any 2000 repeteix estudis sobre l'impacte econòmic de la CAC l'últim treball del qual és *Ciudad de las Artes y las Ciencias: Impacto económico y análisis coste-beneficio (2005)*, que, sobre la base d'estudis anteriors, en 2005 es revisa i actualitza l'impacte econòmic de la Ciutat de les Arts i de les Ciències (CAC), i es realitza la seva corresponent anàlisi cost-benefici. Amb dades corresponents a l'exercici 2004, s'obté una valoració econòmica de la rendibilitat

8. Document accessible a <http://www.uv.es/econcult/pdf/GandiaVers1.pdf>.

social [sic] d'aquest complex d'oci cultural així com els impactes econòmics en termes de renda i ocupació generada a la Comunitat Valenciana. Amb una metodologia semblant s'han desenvolupat o s'estan desenvolupant estudis sobre l'impacte de la Copa de l'Amèrica (entregat a finals de l'estiu de 2006) o sobre el complex audiovisual de La Ciutat de la Llum a Alacant i un altre més general sobre l'impacte dels grans projectes, ambdós en fase d'execució en aquests moments. La peculiaritat d'aquests estudis és que són utilitzats a manera d'*advocay facts*, és a dir, arguments que justifiquen les intervencions en els grans equipaments o inversions i intenten emmudir el debat social, i, no obstant això, només presenten públicament algunes dades en la coneguda roda de premsa de propaganda feta pel polític responsable, per a continuació submergir l'estudi en la més absoluta clandestinitat, i limita les possibilitats de qualsevol debat o contrastació. Podem afegir també en aquesta classificació per la tipologia d'estudis, l'estudi realitzat per l'Institut de Estudios Económicos de Madrid (IEE, 2003)—aquest sí que publicat— sobre les inversions en grans equipaments recreatius i culturals.

4. La formació i els actes dels professionals

Finalment, també la praxi continuada de la gestió cultural i l'existència des de 1993 de propostes de formació tant universitària com contínua, especialment al sí de les diputacions, han contribuït a elevar el nivell de teorització sobre les polítiques culturals i les activitats professionals, cosa que genera també un cert cos teòric amb connexions amb l'economia de la cultura. En aquest àmbit cal remarcar les publicacions de la Diputació de València *Temas Municipals*, que recullen ponències i presentacions en el marc de la formació en temes de gestió cultural. També publicacions de l'estil de *Meridians* de la Universitat Jaume I i la Diputació de Castelló, que compilen les intervencions a les ja 5es edicions de les jornades per a programadors culturals o la publicació de les ponències del Congrés Internacional sobre la Formació del Gestors i Tècnics de la Cultura, celebrat a València en 2005. Altres actes similars són també organitzats per la SGAE, la Universitat Menéndez Pelayo o la Universitat d'Estiu de Gandia.

Finalment cal destacar alguns treballs de difícil seguiment i de qualitat desigual que es presenten com a treballs de fi de màster a les distintes ofertes de postgrau que es desenvolupen a les universitats valencianes (Universitat Politècnica, Universitat de València, San Pablo - CEU) i que en molts casos plantegen les aportacions des d'una orientació d'economia de la cultura.

A mena de conclusió i constatant certa contradicció cal dir que la història de la recerca en economia de la cultura en el País Valencià, tot i la

importància de les grans inversions en infraestructures culturals per part del sector públic és una curta història molt limitada, encara avui, a un reduït grup d'investigadors, principalment de la Universitat de València i pràcticament sense presència ni a Alacant ni a Castelló, i a les activitats derivades com a documents d'anàlisi tant per a la pròpia activitat professional dels gestors culturals en actiu com per als que estan en processos de formació.

Bibliografia

- ÁVILA, A. M.; DÍAZ, M. A. (2001). «Economía de la cultura. ¿Una construcción reciente?». *ICE* [Ministeri d'Economia], núm. 791 (juny-juliol).
- BELLVIS, Luis (2002). *Análisis de la situación de las empresas productoras de teatro y danza en la Comunidad Valenciana*. València: Universitat de València. [Informe nimeo]
- CARRASCO ARROYO, Salvador (1999). *Análisis factorial aplicado a indicadores socioculturales de la Comunidad Valenciana: Estructura, tipología y potencialidad de los municipios*. Tesi doctoral. València: Universitat de València. Departament d'Economia Aplicada.
- CARRASCO ARROYO, Salvador; RAUSELL KÖSTER, Pau (2001). «La provisión de cultura en España desde una perspectiva del análisis regional». *Información Comercial Española: Revista de Economía*, núm. 792.
- CASTELLÓ, Rafael (2002). «Economia dels intercanvis lingüístics al País Valencià». *Quaderns de Sociolingüística Catalana*, núm. 16, p. 195-216.
- COLBERT, F.; CUADRADO, M. (2003). *Marketing de las artes y la cultura*. Barcelona: Ariel.
- CONSELL VALENCIÀ DE CULTURA (1994). *Jornades sobre cultura en la Comunitat Valenciana*. València: Consell Valencià de Cultura.
- CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, CULTURA I ESPORT (1993). *Deu anys d'edició a la Comunitat Valenciana*. València: Quaderns de Treball.
- CUADRADO, M. (1998). *La planificación de marketing en las artes: La realidad de su aplicación en las entidades escénicas*. Tesi doctoral. València: Universitat de València. Departament de Comercialització i Màrqueting.
- (1999). «Los valencianos y las actividades escénicas. Hábitos y motivos de una audiencia». *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms* [València], núm. 29.

- CUADRADO, M. (2001). «La gestión del marketing en las entidades escénicas: una evidencia empírica». *Dirección y Organización* [Madrid], núm. 113.
- (2006). «Rasgos y retos del consumo cultural en el contexto español». *Adoz: Revista de Estudios de Ocio* [Bilbao], núm. 29.
- CUADRADO, M.; MOLLÀ, A.; GIL, I. (2000). «Empirical evidence of marketing practices in the nonprofit sector: the case of performing arts». *Journal of Non Profit and Public Sector Marketing* [Binghampton, EUA], vol. 8, núm. 3.
- GENERALITAT VALENCIANA (1991). *Projecte 93: Educació, cultura, comportaments i actituds socials*. Vol. X. València: Generalitat Valenciana.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ECONÓMICOS [IEE] (2003). *La inversión en equipamientos recreativos y culturales emblemáticos como motor de desarrollo turístico: El caso de la Comunidad Valenciana*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos. (Serie Informes)
- LUNA, R. (2004). *Consumo de teatro y danza en la ciudad de Valencia: un análisis desde la dirección estratégica*. València: Promolibro.
- MARCO SERRANO, F. (2006). «Monitoring managerial efficiency in the performing arts: A regional theatres network perspective». *Annals of Operations Research*, (juny).
- MARCO SERRANO, F.; RAUSELL KÖSTER, P. (2006). «Análisis de la productividad en el sector de la cultura y el ocio español: una perspectiva regional». *Estudios de Economía Aplicada*, vol. 24-2 (agost).
- RAUSELL KÖSTER, P. (1999). *Políticas y sectores culturales en la Comunidad Valenciana*. València: Tirant lo Blanch.
- (2001). «Un análisis de la gestión del Instituto Valenciano de Arte Moderno (IVAM)». A: BONET, L.; CASTAÑER, X.; FONT, J. [ed.]. *Gestión de proyectos culturales: Análisis de casos*. Barcelona: Ariel Practicum, p. 41-63. [Reedició 2006]
- RAUSELL KÖSTER, P. [et al.] (2002). *Cultura factor estratègic per a les comarques centrals*. Gandia: Xiee.
- RAUSELL KÖSTER, P.; CARRASCO ARROYO, S. (2002). «Cultura y producción simbólica en la Comunidad Valenciana». *Arxius de Ciències Socials* [Universitat de València. Facultat de Socials i Afers], núm. 7 (novembre), p. 172 i 249-273.
- RAUSELL KÖSTER, P.; ESTREMS AMESTOY, J. A. (1999). «Una aproximación económica a las sociedades musicales». *Ciriec: Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa* [València], núm. 31, p. 149-188.

- RAUSELL KÖSTER, P.; MARTÍNEZ TORMO, J. (2005). «Política cultural en València: Patrimonio, recursos y participación ciudadana». *Braçal*, núm. 31-32: *Actes 2n Congrés sobre Patrimoni Cultural Valencià*, p. 125-146.
- SANJUÁN MERINO, J. F. (1991). «El equipamiento cultural». A: GENERALITAT VALENCIANA. *Projecte 93: Educació, Cultura, Comportaments i Actituds Socials*. Vol X. València.
- SAZ SALAZAR, S. del; MONTAGUT MARQUÉS, J. (2005). «Valuing Cultural Heritage: The Social Benefits of Restoring and Old Arab Tower». *Journal of Cultural Heritage*, núm. 6 (gener), p. 69-77.
- SOLER CAMPILLO, M. (2005). *Estructura del sector fotogràfic: anàlisi de la activitat econòmica y de las polítiques de comunicació de las empresas de fotografía en la Comunidad Valenciana*. Tesis doctoral. Castelló: Universitat Jaume I. Departament de Filosofia, Sociologia i Comunicació Audiovisual i Publicitat.